

Odkrywanie kobiecego świata. Magnatki i ich kręgi „przyjaciół”, dworzan i służby w 1. połowie XVIII wieku

Rec.: Bożena Popiołek, *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich*, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, Warszawa 2020, 632 s.

Czasy saskie to jeden z ważniejszych i wciąż – w wielu aspektach życia politycznego, społecznego, kulturalnego i gospodarczego – odkrywany na nowo okres w dziejach Rzeczypospolitej. Trudne pod różnymi względami lata w historii Rzeczypospolitej nieprzerwanie budzą zainteresowanie historyków. W obliczu wojny północnej, walki stronnictw politycznych opowiadających się po stronie Augusta II, Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III, narastających napięć wewnątrz kraju i rywalizacji między fakcjami, w „zaciszu” kobiecego świata kreował się system zależności klientalnych. W pierwszej połowie XVIII wieku odgrywał on niebagatelną rolę w relacjach patron – klient, a książka Bożeny Popiołek jest znamiennym tego przykładem. Przybliżyła ona bowiem mechanizmy tworzenia się kobiecego patronatu oraz jego funkcjonowania w kręgach władzy i życiu publicznym, a przede wszystkim umożliwia zrozumienie złożonych mechanizmów leżących u podstaw ludzkich działań.

Sam już tytuł książki Bożeny Popiołek wskazuje jednoznacznie na jej zainteresowania badawcze, które koncentrują się wokół środowiska kobiecego w Rzeczypospolitej epoki saskiej. Po zapoznaniu się z wprowadzeniem zauważymy, że studium stanowi kontynuację i rozwinięcie prowadzonych przez Autorkę badań nad kobiecymi kręgami, a dotychczasowe ustalenia w tym zakresie, o czym świadczy tematyka jej wcześniejszych prac¹, niewątpliwie stanowiły podstawę do opracowania niniejszej monografii. Ponadto, co należy podkreślić, książka powstała

¹ Wskazujemy tylko niektóre prace z bogatego dorobku Autorki. Zob. B. Popiołek, *Między przestrzenią domową a wielką polityką. Aktywność publiczna kobiet w czasach saskich*, [w:] *Drogi kobiet do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku)*, red. T. Kulak, M. Dajnowicz, Wrocław 2016, s. 27–43; też, *Kobiety świat w czasach Augusta II. Studia nad mentalnością kobiet z kręgów szlacheckich*, Kraków 2018 (wydanie II poszerzone). Z najnowszych publikacji zob. też, *Rytuały codzienności. Świat szlacheckiego dworu w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2022; też, *Z poczucia piękna*,

na bazie badań prowadzonych w ramach projektu *Dobrodziejki i klienci. Specyfika patronatu kobiecego i relacji klientalnych w czasach saskich* realizowanego w latach 2016–2020 przez krakowski zespół badawczy współpracujący z Bożeną Popiołek – Urszulę Kicińską, Annę Penkałę-Jastrzębską i Agnieszkę Laszczak-Słaby². Z tym większym uznaniem możemy przyjąć efekt wieloletnich analiz badaczek nad odkrywaniem kobiecego świata. Książka Bożeny Popiołek wpisuje się bowiem w nurt badań nad historią kobiet, ich mentalności i miejscem dworu w dziejach Rzeczypospolitej, stanowiąc przy tym interesującą i opartą na bogatym materiale źródłowym analizę stosunków klientalnych w czasach saskich. Tym samym praca dotyczy dwóch zasadniczych obszarów badawczych, ściśle ze sobą zintegrowanych. Pierwszym z nich jest miejsce kobiety w czasach nowożytnych. Trzeba bowiem przyznać, że w ciągu kilku ostatnich lat problematyka kobieca stała się coraz bardziej widocznym nurtem w badaniach nad rolą kobiet i formami ich aktywności w życiu politycznym, społecznym, kulturalnym czy też gospodarczym Rzeczypospolitej epoki saskiej. Świadczy o tym niewątpliwie rosnąca liczba prac³. Wskazując na to zainteresowanie, należy mieć na uwadze, że badania te stanowią kontynuację rozważań zapoczątkowanych na gruncie polskim przez Marię Bogucką. Wśród szeregu prac Pani Profesor problematyka kobieca znalazła odzwierciedlenie w opracowaniach dotyczących roli i pozycji kobiety w społeczeństwie staropolskim⁴. W zakresie zaś drugie-

z potrzeby posiadania. *Kobiety świat rzeczy w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2024.

² Warto również wskazać na stworzone przez badaczki, w ramach wspomnianego projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki, biogramy, prezentujące m.in. więzi rodzinne, polityczne na przykładzie wybranych kobiecych kręgów klientalnych – <https://ihia.uken.krakow.pl/sprawozdania/dobrodziejki-i-klienci-specyfika-patronatu-kobiecego-i-relacji-klientalnych-w-czasach-saskich/> [dostęp 22.03.2024].

³ Wystarczy wskazać prace: J. Partyka, *„Żona wyćwiczona”. Kobieta pisząca w kulturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2004; T. Targosz, *Kolekcjonerki XVIII wieku – Anna Jabłonowska i Teofila Konstancja Morawska i ich zbiory przyrodnicze*, [w:] *Kobieta epok dawnych w literaturze, kulturze i społeczeństwie*, red. I. Maciejewska, K. Stasiewicz, Olsztyn 2008, s. 313–337; A. Jakuboszczak, *Sarmacka dama. Barbara Sanguszkowa (1718–1791) i jej salon towarzyski*, Poznań 2008; *Kobiecte kręgi korespondencyjne w XVII–XIX wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, S. Słaby, Warszawa 2016; *Stynne kobiety w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, red. A. Ročko, M. Górską, Warszawa 2017; *W kręgu patronatu kobiecego w XVII–XVIII wieku*, red. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Penkała-Jastrzębska, A. Słaby, Kraków 2018; K. Kuras, *Dwór królowej Marii Leszczyńskiej. Ludzie, pieniądze i wpływy*, Kraków 2018; U. Kicińska, *„W tym osieroconym stanie...”. Pozycja wdowy w społeczeństwie szlacheckim w Rzeczypospolitej (od schyłku XVII do połowy XVIII wieku)*, Kraków 2020; A. Laszczak-Słaby, *Macierzyństwo. Studium z historii mentalności szlachty Rzeczypospolitej czasów saskich*, Kraków 2023.

⁴ Zob. m.in. M. Bogucka, *Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVII wieku*, [w:] *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2: *Przemiany społeczne*

go obszaru badawczego mamy do czynienia ze zjawiskiem klientelizmu. W tym względzie książka Bożeny Popiołek wpisuje się w przedmiot badań nad strukturą i mechanizmami życia dworskiego prowadzonych przez Antoniego Mączaka⁵. Połączenie przez Bożenę Popiołek wspomnianych obszarów badawczych ma fundamentalne znaczenie dla poznania i zrozumienia pozycji kobiet (na wybranych przykładach) w kreowaniu własnego środowiska i utrzymywania relacji klientalnych w pierwszej połowie XVIII wieku.

Praca ma przejrzystą konstrukcję i składa się z trzech rozdziałów. W rozdziale pierwszym („Patronki, protektorki, dobrodziejki – charakterystyka badanej grupy”, s. 37–149) Autorka rozpoczyna swoje rozważania od wyjaśnienia występujących w pracy terminów – protektorki, patronki, dobrodziejki i opiekunki, podkreślając jednocześnie, że „określenia te są trudne do uściślenia, stosowane są bowiem wymiennie lub występują jednocześnie” (s. 37). Podjęta przez Autorkę próba dookreślenia zawartej w pracy terminologii jest bardzo ważna z punktu widzenia charakterystyki badanej grupy kobiet tym bardziej, że zakres i formę ich działalności często określał charakter patronatu. W tym względzie przedmiotem zainteresowania Autorki stają się „pozakulisowe” działania kobiet, które jej zdaniem były nastawione przede wszystkim na „osiągnięcie głównego celu, jakim było zwiększenie prestiżu i potęgi rodziny” (s. 38). Trudno się z tym nie zgodzić, zważywszy na działalność Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej⁶ czy Konstancji Marianny z Potockich Szczukowej⁷. Okazuje się bowiem, że istotne znaczenie w środowisku klienteli kobiecej odgry-

a model rodziny, Gdańsk-Toruń 1995, s. 3–15; też, *Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVIII w. na tle porównawczym*, Warszawa 1998; też, *Gorsza pleć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa 2005. O kierunkach zainteresowań badawczych Profesor Marii Boguckiej por. E. Kizik, *Profesor Maria Bogucka (1929–2020)*, „Studia Historica Gedanensia” 2020, t. 11, s. 343–347; A. Jakuboszczak, *A Woman Writing on the History of Women*, „Acta Poloniae Historica” 2023, nr 27, s. 117–130.

⁵ Por. A. Mączak, *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.*, Warszawa 1994. W kontekście systemów klientalnych elit Rzeczypospolitej por. A. Pośpiech, W. Tygielski, *Společná rola dworu magnackiego XVII–XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1978, nr 2, s. 215–237; *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006; K. Kuras, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Kraków 2010.

⁶ Por. A. Słaby, *Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014; B. Popiołek, J. S. Nowak, *Wszyscy ludzie Elżbiety Sieniawskiej. Urzędnicy, oficjaliści dworscy, rzemieślnicy, kupcy i artyści kasztelanowej krakowskiej*, Kraków 2023.

⁷ B. Popiołek, *Kobieta zaradna. Konstancja Marianna z Potockich Szczukowa, podkanclerzyna litewska*, [w:] *Słynne kobiety*, s. 21–40.

wali członkowie rodziny i krewni „przy pomocy których lub dla których kobiety realizowały swoją aktywność publiczną” (s. 39). Świat kobiecego patronatu był bez wątpienia hierarchiczny. Dlatego też dużą zaletą wywodów Autorki jest wskazanie grupy osób odgrywających ważną rolę w hierarchii grupy klientalnej (m.in. „polityczni przyjaciele”, średnia i ubożająca szlachta). Środowisko, z którego rekrutowano sprzymierzeńców, było istotne z punktu widzenia trwałości tychże kontaktów. Z tego powodu już sam charakter zależności, chociażby ekonomicznej, decydował o zapleczu patronki i był znaczącym czynnikiem w budowaniu relacji. Ponadto relacje klientalne określały rodzaj powiązań w układzie patron – klient. Jak podkreśla badaczka, więzi klientalne były źródłem występowania zjawisk korupcjogennych, co w praktyce oznaczało obdarowywanie patronek prezentami w zamian za opiekę. Taka forma zachowania w opinii Autorki stanowiła także zobowiązanie w układzie klientalnym, czego przykładem jest Wiktoria ze Szczuków Kątska (1701–1735), która w zamian za pomyślny przebieg procesu w trybunale lubelskim, zgodziła się na rolę matki chrzestnej. Znamienne jest przy tym interpretowanie takich działań. Korupcjogenny charakter takiego powiązania niewątpliwie umacniał relacje klientalne. Warto również nadmienić, że znaczną część tego rozdziału zajmują rozważania dotyczące patronatu religijnego i oświatowo-wychowawczego. Bardzo ciekawie i szczegółowo Autorka przedstawia kwestie opieki nad dziewczętami i chłopcami m.in. w zakresie wprowadzania ich w kulisy życia towarzyskiego oraz trwałości nawiązanych kontaktów w przyszłości. Natomiast punktem wyjścia do dalszych rozważań jest polityka matrymonialna, która kształtowała, a zarazem zacieśniała więzy rodzinne. Autorka stara się udowodnić, że nie kończyła się ona wraz z zawarciem związku małżeńskiego, ale w istocie określała dalsze relacje między małżonkami zarówno w kwestii utrzymania małżeństwa i wpływów z niego wynikających, jak i zapobiegania jego rozpadowi. Takie działania służyły wzmocnieniu pozycji rodu, a przede wszystkim utrzymaniu zakresu wpływów.

W najobszerniejszym, drugim rozdziale książki („Kobiece kręgi klientalne”, s. 151–413) Autorka skupiła swoje rozważania przede wszystkim wokół kobiet, które wyróżniały się aktywnością w życiu publicznym. Wyznacząc kryterium „najaktywniejszych kobiet epoki saskiej” (s. 162), zaprezentowała sposoby kreowania i umacniania środowiska klientalnego w zakresie działalności politycznej, ekonomicznej i artystycznej. Takie ujęcie spowodowało, że badaczka bliżej przyjrzała się otoczeniu kobiecemu, zwracając uwagę na znaczące elementy w systemie działań klientalnych (m.in. pozycję majątkową, miejsce w hierarchii społecznej), by następnie wnikliwie scharakteryzować wybraną grupę kobiet – siedmiu magnatek – wśród których znalazły się: Anna Franciszka z Gniń-

skich Zamoyska (ok. 1653–1704), podskarbina wielka koronna, Teresa z Potockich Zamoyska *primo voto* Gnińska (zm. 1713), starościna płockiowska, Konstancja ze Słuszków Denhoffowa (1653–1723), wojewodzina malborska, Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska (ok. 1669–1729), kasztelanowa krakowska, Konstancja Marianna z Potockich Szczukowa (zm. 1733), podkanclerzyna litewska, Konstancja Ludwika z Tarłów Mniszchowa (zm. 1739), marszałkowa wielka koronna oraz Anna Katarzyna z Sanguszków Radziwiłłowa (1676–1746), kanclerzyna wielka litewska, uznane przez Autorkę za osoby najbardziej reprezentatywne w procesie tworzenia kobiecych kręgów klientalnych. Takie wyodrębnienie patronek, potraktowane przez Bożenę Popiołek jako studium przypadku, wydaje się w pełni uzasadnione, zważywszy na pozycję społeczną prezentowanych kobiet i ich wpływy na rozwój sytuacji w sferze działań o charakterze politycznym, gospodarczym i kulturalnym. Stosując powyższe kryterium, Autorka zaczęła od przedstawienia sylwetki patronki, a następnie skoncentrowała się na działalności patronackiej magnatek (inicjujących nierzadko działania służące interesom rodu) oraz protekcji – (tj. podejmowania się pośrednictwa w zamian za korzyść udzielania pomocy), uznając przy tym te formy aktywności za kluczowe zajęcie patronek. Wśród prezentowanych kobiet swoje miejsce znalazły także wdowy, które, zdaniem Autorki, w budowaniu relacji klientalnych zajmowały szczególne miejsce, gdyż ich „status społeczny i materialny był na tle ówczesnego położenia kobiet wyjątkowy” (s. 381). Nowa sytuacja życiowa, w jakiej się znajdowały po śmierci męża, obciążone nierzadko nieuregulowanymi sprawami finansowymi, zmuszała wręcz kobiety do aktywnego działania na rzecz rodziny. Niewątpliwie w ich przypadku rola motywacji była zdominowana aktywnością gospodarczą, nierzadko bowiem zmagaly się z zarządzaniem folwarkiem. Cenne są również uwagi dotyczące elementów podtrzymujących więzi klientalne. Autorka słusznie wskazuje na zasięg kręgów politycznych czy też rodzinnych. Szukając odpowiedzi na pytanie „jakie kręgi społeczne stanowiły bazę rekrutacyjną klienteli kobiecej, a co za tym idzie: jaki był zasięg kobiecego klientelizmu – lokalny, prowincjonalny czy ogólnokrajowy” (s. 190), Bożena Popiołek dowodzi, że „większość kobiecych działań ukierunkowana była na środowiska lokalne” (s. 190), a tylko w kilku przypadkach możemy mówić o wpływach na dworze królewskim.

Rozdział trzeci („Kobiety dwór szlachecki w systemie zależności klientalnych”, s. 417–557), który ze względu na szeroki zakres tematyczny i wykorzystany w nim materiał źródłowy mógłby stanowić odrębną pozycję książkową, jest prezentacją postaci tworzących zaplecze patronatu kobiecego – z jednej strony żyjących i współpracujących z patronką, z drugiej zaś od niej zależnych. Na bazie materiału epistolograficznego,

badaczka podejmuje próbę charakterystyki licznego grona osób, które żyły i funkcjonowały w systemie zależności klientalnych. Wnikliwie analizuje role i zadania ludzi zaangażowanych w funkcjonowanie dworu oraz zwraca uwagę na zrozumienie mechanizmów (często wynikających z potrzeb i problemów dworu kobiecego), które wpływały na decyzje rekrutacyjne. Jej zdaniem kluczowe znaczenie miała tutaj rekomendacja ostatniego protektora, nierzadko również względy pokrewieństwa. Jak podkreśla Autorka, cały rytm dnia codziennego przebiegał zgodnie z zaleceniami protektorki, a jako administratorka organizowała m.in. pracę służby, decydowała o rozrywkach na dworze oraz określała harmonogram podróży. Ze względu na liczne obowiązki wynikające z zarządzania dworem patronkę otaczała cała rzesza osób należących do dworu, a tym samym odpowiedzialnych za jego sprawne funkcjonowanie, m.in. ogrodników, kucharzy, lokajów, kuchmistrzów, pokojówek, jak i osób współpracujących z dworem, którzy do niego nie należeli, m.in. kupcy, informatorzy i poczarze. Autorka nie ogranicza się zresztą do scharakteryzowania składu dworu, ale poszerza swoje rozważania o czas trwania służby na dworze, którą warunkowała „przydatność sługi, jego przygotowanie zawodowe, zdolność do wykonywania poleceń, efektywność pracy i preferencje patronki” (s. 519). Bożena Popiołek wspomina również o wynagrodzeniu, wskazując na harmonogram wypłat uzależniony od wykonywanej pracy. Rozdział kończy interesującą próbą zrekonstruowania trzech kobiecych dworów – Franciszki Urszuli z Wiśniowieckich Radziwiłłowej (1705–1753), starościny przemyskiej, Marianny z Bielińskich Lubomirskiej (zm. 1730), pisarzowej wielkiej koronnej oraz Joanny von Stein Lubomirskiej (1723–1783), chorążyny wielkiej koronnej. Autorka, wspominając pozycję majątkową i kontakty towarzyskie rodu w procesie kształtowania się dworu magnatki, charakteryzuje jego skład narodowościowy. W prowadzeniu dworu bowiem obok Polaków pomagali Francuzi oraz Niemcy, pracujący jako sekretarze, cyrulicy czy lokaje.

Aktywność kobiet w czasach saskich Bożena Popiołek badała na podstawie różnorodnego i ciekawego materiału źródłowego, przeprowadzając kwerendę w krajowych archiwach i bibliotekach znajdujących się w Warszawie, Krakowie, Rzeszowie, Kórniku, Gdańsku i Wrocławiu, a także uzupełniając ją o zbiory zagraniczne przechowywane w Dreźnie, Kijowie, Mińsku, Wilnie oraz we Lwowie. Głównym źródłem, najbardziej reprezentatywnym w narracji Autorki, była korespondencja. Pozwoliła ona nie tylko na analizę różnorodnych form nawiązywania kontaktów, lecz także umożliwiła, o czym świadczą również pochodzące z niej liczne cytaty zawarte w monografii, na zobrazowanie funkcjonowania mechanizmów systemu klientalnego i głębsze poznanie mentalności ludzi żyjących w czasach saskich. Materiał ten został wsparty bogatą literaturą

przedmiotu dotyczącą systemu klientalnego, relacji patron – klient, patronatu kobiecego, życia dworu magnackiego oraz roli elit politycznych Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVIII wieku.

Zachwył budzi zarówno szata typograficzna monografii, jak i rozmieszczone w niej liczne ilustracje – głównie portrety prezentowanych w książce ważniejszych postaci i panoramy miast (m.in. Drezna, Gdańska i Warszawy), pochodzące w większości ze zbiorów Biblioteki Narodowej i Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, ale również z bibliotek i muzeów znajdujących się w Warszawie, Krakowie, Rzeszowie, Zamościu oraz Kielcach, jak i zagranicznych, zgromadzonych w Londynie i Amsterdamie. Przy tak bogatej szacie ilustracyjnej przydałby się wykaz ułatwiający z jednej strony czytelnikowi odnalezienie zilustrowanych osób, z drugiej zaś podkreślający jej bogatą zawartość. W książce bowiem rozmieszczono ilustracje w liczbie 63 rycin. Ważnym dodatkiem, podnoszącym wartość monografii jest indeks osób, liczący 41 stron. Praca zawiera również bibliografię, w której wyszczególniono źródła, starodruki, źródła drukowane oraz opracowania. Dodatkowo w monografii zamieszczono wykaz najważniejszych skrótów archiwalnych.

Książka Bożeny Popiołek stanowi ważny przyczynek do poznania dziejów Rzeczypospolitej w epoce saskiej. Z jednej strony studium pozwala na zrozumienie okoliczności budowania i utrzymywania więzi klientalnych w środowisku kobiecym, z drugiej zaś prezentuje dwojaką rolę kobiet w społeczeństwie staropolskim, które raz występowały jako patronki dla swoich klientów, innym razem zaś pozostawały w zależności klientalnej od swojego opiekuna. W ten sposób mogły liczyć nie tylko na jego opiekę, lecz także na szerokie koneksje stanowiące o powodzeniu skierowanych do niego prośb. Praca jest również istotna ze względu na możliwość poznania organizacji i struktury dworów kobiecych, które stwarzały szansę awansu i miały wpływ na przebieg kariery. Wnioski płynące z pracy przekonują o dużej roli kobiet w umacnianiu pozycji rodu i środowiska skoncentrowanego wokół patronatu kobiecego.

Agnieszka Wieczorek

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)